
प्रकरण दुसरे

‘चरित्र’ व ‘आत्मचरित्र’ : स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये

प्रकरण दुसरे

‘चरित्र’ व ‘आत्मचरित्र’: स्वरूप व वैशिष्ट्ये

‘चरित्र’

प्रस्तावना

१. चरित्राची संकल्पना

अ) ‘चरित्र’ शब्दाचा अर्थ : (इंग्रजी, मराठी, संस्कृत व हिंदी)

ब) ‘चरित्रा’ची व्याख्या

१. ‘चरित्र’ : इतिहास दृष्टिकोन

२. ‘चरित्र’ : व्यक्तिचित्रणात्मक दृष्टिकोन

क) ‘चरित्र’ : स्वरूप

२. मराठीतील चरित्र वाङ्मय

पाश्चात्यांची काही उल्लेखनीय चरित्रे.

३. ‘चरित्रा’ची वैशिष्ट्ये/विशेष

समारोप

‘आत्मचरित्र’

४. ‘आत्मचरित्र’ संकल्पना

अ) ‘आत्मचरित्र’ शब्दाचा अर्थ

ब) ‘आत्मचरित्रा’ची व्याख्या

क) ‘आत्मचरित्रां’चे स्वरूप

५. मराठीतील आत्मचरित्र वाङ्मय

६. आत्मचरित्राची वैशिष्ट्ये/विशेष

- समारोप

प्रकरण दुसरे

‘चरित्र’ व ‘आत्मचरित्र’: स्वरूप व वैशिष्ट्ये

प्रस्तावना

चरित्र व आत्मचरित्र हा एक लोकप्रिय असा ललितेतर वाङ्मयप्रकार असून तो प्राचीन काळापासून मराठीत समृद्ध असा आहे. चरित्र वाङ्मयाचे मूळ ७०० वर्षापूर्वीच्या महानुभावीय वाङ्मयात आढळते. मराठीतील आद्यगद्यग्रंथ ‘लीळाचरित्र’ हा चरित्रात्मकच आहे. त्यानंतर अनेक चरित्रे लिहिली गेली. चरित्र हा वाङ्मयाचाच एक प्रकार आहे.

‘चरित्र’ हा शब्द संस्कृतमधील ‘चर’ या धातूपासून बनला आहे. चरित्र हा वस्तुनिष्ठ प्रकार आहे. व्यक्तीच्या गतकाळातील, वैयक्तिक जीवनातील घटना, वास्तवाचे चित्रण चरित्रात येते. एखादा थोर पुरुष, त्याचे असामान्य कर्तृत्व, त्याचे लोकविलक्षण वागणे, त्याला आलेले विविध प्रकारचे अनुभव यांची माहिती करून घेण्याची उत्सुकता वाचकांना नेहमीच असते. एखादे चांगले चरित्र वाचताना आपण त्या श्रेष्ठ व्यक्तीचे जीवन जगत असतो, ते अनुभवत असतो. या अनुभूतीतच एक प्रकारचा आनंद जिज्ञासातृप्तीबरोबर असतो. धार्मिक चरित्रग्रंथांच्या वाचनाने तर पुण्य मिळते अशी लोकांची श्रद्धा असल्याने ते धार्मिक चरित्रग्रंथ वाचण्यात जास्त आस्वाद घेतात. ‘आपण त्यांच्या समान व्हावे’ हा बोधही त्यांच्यामागे असतो. एखाद्या समाजाचे किंवा व्यक्तीचे गुणदोष ध्यानात आले की पुढच्या पिढीला त्यात सुधारणा करता येते. अशा विविध हेतूंनी चरित्रे वा आत्मचरित्रे लिहिली जातात.

१) 'चरित्रा'ची संकल्पना :

चरित्र हा वस्तुनिष्ठ प्रकार आहे. चरित्रात प्रामुख्याने चरित्रनायकाचे कूल, घराणे यांची माहिती येणे आवश्यक असते. कारण यावरून त्यांच्या घराण्याचा दर्जा, प्रतिष्ठा यांचे स्वरूप समजते. तत्कालीन समाजातील श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रुढी, पंरपरा यांचे स्वरूप समजते. तसेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण कशी झाली ते समजते.

चरित्र, इतिहास, कादंबरी यांच्याकडून मानवी मूल्यांचा शोध आणि मानवी जीवन उलगडून दाखवताना हे वाङ्मयप्रकार कलात्मक पातळीवर एकत्र येतात. पण विषयाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणामुळे आणि आशयाच्या अभिव्यक्तीमुळे हेच वाङ्मयप्रकार एकमेकांपासून दूर जातात. मराठीतील इतिहास, कादंबरीच्या लेखनापेक्षा चरित्रलेखनाची परंपरा फार जुनी आहे. चरित्रलेखनाचे बीज एखाद्या व्यक्तीचे बाह्यांग चितारलेल्या मूर्तीकलेत सापडते. किंबहुना 'चरित्र म्हणजे काय ?' या प्रश्नाचे उत्तर असे की, 'एका व्यक्तीचे जीवन' किंवा 'व्यक्तीला साकार करणे' या आद्य हेतूमुळे चरित्रलेखन कलेची परंपरा इतकी पुरातन आहे असे म्हणावे लागते. मठ, मंदीर, स्तंभ इ. वर थोर पुरुषांच्या जीवनातील, संस्मरणीय गोष्टींची नोंद हा चरित्राचा आद्य अविष्कार होता. चरित्रात व्यक्तीच्या अथपासून इतिपर्यंतचा वृत्तांत सांगितलेला असतो. चरित्र हा इतिहास असला तरी त्यातील व्यक्तिविशिष्टतेला प्राधान्य असते. 'सत्यपूर्ण व्यक्तिदर्शन' हा चरित्राचा वाङ्मयीन हेतू मानता येईल.

आता 'चरित्र' या शब्दाचे इंग्रजी, मराठी, संस्कृत व हिंदी शब्दकोशातील विविध अर्थ पाहू.

अ) 'चरित्र' शब्दाचा अर्थ :

'चरित्र' या शब्दाचे विविध भाषा कोशांतर्गत अर्थ पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. इंग्रजी भाषाकोशांतर्गत अर्थ :

इंग्रजीत 'चरित्र' या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून 'Biography' हा शब्द प्रमाण मानण्यात आला आहे. 'Biography' या शब्दाचा मराठीत साररूपी अर्थ 'जीवनालेख' असा प्रतीत होतो.

१. 'The Oxford Reference Dictionary' या शब्दकोषात 'Biography' या शब्दाचा अर्थ -

- 'A Written account of a person's life'.

- 'The Writing of biographies'.¹

२. 'चाऊस मराठी-इंग्रजी डिक्शनरी' मध्ये 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ

चरित्र : a biography, life, bio.²

३. 'The Modern English-Hindi Dictionary' मध्ये 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ

Biography - १) जीवनचरित, जीवनचरित्र, जीवनकथा, जीवनी

२) जीवनीसाहित्य.^३

२) मराठी शब्दकोशांतर्गत अर्थ :

१. कृ.पां. कुलकर्णी यांनी 'मराठी व्युत्पत्तीकोशा'त 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ - 'आचरण, जीवनयात्रा, कृती, पराक्रम'^४ असा दिला आहे.

^१ The Oxford Reference Dictionary, Oxford University Press, 1993, p. 100.

^२ चाऊस मराठी-इंग्रजी डिक्शनरी, चाऊस प्रिन्सिपल, १९९३, पृ. १००.

^३ The Modern English-Hindi Dictionary, Modern English-Hindi Dictionary, 1993, p. 100.

^४ कृ.पां. कुलकर्णी यांनी 'मराठी व्युत्पत्तीकोशा'त 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ - 'आचरण, जीवनयात्रा, कृती, पराक्रम' असा दिला आहे.

२. 'मराठी शब्दरत्नाकर' या कोशात 'चरित्र' म्हणजे वर्तन, इतिहास, कथा, चरित 'असा दिला आहे.
३. 'अभिनव मराठी-मराठी शब्दकोशा'त 'चरित्र' म्हणजे - 'आचरण, वर्तन, अवस्था, स्थिती, इतिहास, कथा, देव, वीर इ. चे पराक्रम, एखाद्या व्यक्तीचा आयुष्यक्रम.'^६
४. 'सरस्वती शब्दकोशा'त 'चरित्र' शब्दाचा अर्थ - '१) करणे, पाळणे, २) वर्तन, ३) स्वभाव, ४) वृत्तांत, इतिहास ५) कर्तव्य.'^७
५. 'महाराष्ट्र शब्दकोशा'त 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ -
 '१) कृत्ये, क्रिया, आचरण, वर्तन, २) अवस्था, स्थिती, प्रकार, ३) देवांचे, वीरांचे पराक्रम, महत्कृत्ये, मर्दुमकीची कामे, ४) इतिहास, कथा, गोष्ट, प्रकार, ५) विशिष्ट व्यक्तीचा आयुष्यक्रम, तो वर्णन करणारा ग्रंथ.'^८
६. स.ध. झांबरेकृत 'साकेत शालेय मराठी शब्दकोशा'त 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ - 'कथा, गोष्ट, इतिहास, आचरण, वर्तन'^९ असा दिला आहे.

३) संस्कृत शब्दकोशातील अर्थ :

- 'संस्कृत-मराठी शब्दकोशा'त 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ - 'वागणूक, व्यवहार, इतिहास, स्वभाव, जीवन, कर्तव्य, शील, सदाचार, आत्मकथा, साहसकथा, वृत्तांत, चालचलन, अनुष्ठान, जीवनचरित्र, पर्यवेक्षण'^{१०} असे दिले आहेत.

४) हिंदी शब्दकोशातील अर्थ :

हिंदी भाषा ही राष्ट्रभाषा असून ती अनेक राज्यात मोठ्या प्रमाणात बोलली जाते. हिंदी कोशाकार चातक गोविन्द यांनी आपल्या 'आधुनिक हिन्दी शब्दकोशा'त 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ -

१. चरित = आचरण, व्यवहार, जीवन की घटनाओं का विवरण, जीवनी, जीवनकथा, वृत्तांत, जीवनवृत्ती.^{११} असा दिला आहे.
२. बहरी हरदेव यांनी 'राजपाल हिन्दी शब्दकोशा'त 'चरित्र' या शब्दाचा अर्थ - १) आचरण, चालचलन, सदाचार, २) कार्यकलाप, ३) स्वभाव, गुणधर्म, ४) जीवनचरित, जीवनी, ५) कहानी, नाटक आदि का पात्र ।,^{१२} असा दिला आहे.

ब) 'चरित्रा'ची व्याख्या :

चरित्र या वाङ्मयप्रकाराच्या व्याख्या करणाऱ्या अभ्यासकांचे दोन गट पडतात. एक इतिहासाच्या अंगाने चरित्र वाङ्मयाचा अभ्यास करणारा व दुसरा व्यक्तिचित्रणाच्या अंगाने विवेचन करणारा.

१) चरित्र : इतिहास दृष्टिकोन -

चरित्र वाङ्मयात इतिहासावर भर देऊन विचार करणाऱ्या अभ्यासकात कार्लाईल, जॉन ड्रायडन, जॉन गॅरेटी, या पाश्चात्य अभ्यासकांबरोबरच वि.का. राजवाडे, गं.दे. खानोलकर, सदा कऱ्हाडे आदी मराठी अभ्यासकांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या अभ्यासकांनी चरित्र वाङ्मयाचा केलेला विचार स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे आहे :-

जॉन गॅरेटी :

“मानवी जीवनाचा इतिहास म्हणजे चरित्र.”^{१३}

जॉन डायरन : (ऑक्सफर्डच्या शब्दकोषात)

"The history of the life of an Individual as a form of literature." ¹⁴

म्हणजेच चरित्र हा विशिष्ट व्यक्तिजीवनाचा इतिहास होय. ही व्याख्या अधिक सूचक व समर्थक वाटते. कारण येथे व्यक्तिजीवनाचा ऐतिहासिक सत्याची जाणीव ठेवून घडविलेले प्रत्ययकारी दर्शन म्हणजे चरित्र अशी या व्याख्येतील कल्पना आहे.

चरित्रनायकाच्या जीवनातील ऐतिहासिक घडामोडींवर अधिक भर देणारी व्याख्या सांगताना सदा कऱ्हाडे म्हणतात,

सदा कऱ्हाडे :

“चरित्र म्हणजे इतिहास सत्याच्या आधारे घडविलेले एखाद्या व्यक्तीचे विश्वसनीय व अस्सल व्यक्तिदर्शन होय.”^{१५}

गं.दे. खानोलकर :

“चरित्र म्हणजे व्यक्तीचा गतकालीन किंवा वर्तमानकालीन अंतर्बाह्य इतिहास.”^{१६}

द.न. गोखले :

“चरित्र म्हणजे एका माणसाच्या जीवनाचा किंवा जीवनखंडाचा वृत्तांत सांगणारी कलाकृती.”^{१७}

२) चरित्र : व्यक्तिचित्रणात्मक दृष्टीकोन :

चरित्र हा व्यक्तिप्रधान लेखनप्रकार असल्यामुळे चरित्रलेखनात चरित्रकाराने प्रामुख्याने व्यक्तिचित्रणावर अधिक भर दिला पाहिजे. हा दृष्टीकोन ठेवून चरित्राची व्याख्या करणाऱ्यांमध्ये एडमंड गॉस, बेक्सन, W.H.N., हेरॉल्ड निकलसन, वाल्डो डन, ऑइबर्ट, बरटेड, ओनील, प्रा. सिडने ली आदि पाश्चात्य अभ्यासकांबरोबरच प्राचीन मराठी चरित्र वाङ्मयाचे अभ्यासक वसंत रामचंद्र बोरगांवकर यांचा समावेश करता येईल. ते म्हणतात, “एखाद्या विशिष्ट म्हणजे आगळे जीवन जगलेल्या व्यक्तीच्या जीवनातील घटनांचे कालानुक्रमाने निवेदन करित असताना व्यक्तिजीवनाचा व त्या व्यक्तिमत्त्वाचा साकल्याने जिवंत प्रत्यय देणाऱ्या लेखनाला चरित्र म्हणता येईल.”^{१८}

एडमंड गॉस या पाश्चात्य चरित्रअभ्यासकाने चरित्राविषयी म्हटले आहे की, “एखाद्या विशिष्ट व्यक्तिजीवनातील विविध घटनांची जाणिवेने कलात्मकतेने नोंद करित असताना त्या ओघातून त्या व्यक्तिजीवनाची व त्या व्यक्तिमत्त्वाची नवनिर्मिती साधणाऱ्या लेखनाला चरित्र म्हणता येईल.”^{१९}

बेक्सन चरित्राची व्याख्या सांगताना म्हणतो, "Biography is an account of the life of a Person."²⁰

सीडने ली चरित्राची व्याख्या सांगताना म्हणतो, "A Truthful transmission of Personality" म्हणजेच “व्यक्तित्वाचे सत्यपूर्ण दर्शन म्हणजे चरित्र.”

तसेच व्यक्तिमत्त्वाला महत्त्व देणारी त्यांची आणखी एक व्याख्या आहे. ते म्हणतात,

"Biography is the endeavour to transmit as enduringly as is possible distinctive personality and achievement."

थोडक्यात चरित्र वाङ्मयात व्यक्तिमत्त्वदर्शनाला महत्त्व आहे असे वरील सर्व व्याख्यांवरून दिसते. व्यक्तिमत्त्वदर्शनाबरोबरच ऐतिहासिकतेलाही चरित्रात तेवढेच महत्त्व आहे असे दिसते.

क) चरित्र : स्वरूप -

चरित्र व आत्मचरित्र हा एक लोकप्रिय असा वाङ्मयप्रकार प्राचीन काळापासून मराठीत समृद्ध आहे. मराठीतील आद्यग्रंथ 'लीळाचरित्र' हा चरित्रात्मक ग्रंथ आहे. एखादा थोर पुरुष, त्याचे असामान्य कर्तृत्व, त्याचे लोकविलक्षण वागणे, त्याला आलेले विविध प्रकारचे अनुभव यांचे ज्ञान करून घेण्याची जिज्ञासा वाचकांना नेहमीच असते. एखादे चांगले चरित्र वाचताना आपण त्या त्या श्रेष्ठ व्यक्तीचे जीवन जगत असतो. या अनुभूतीत एक प्रकारचा आनंद जिज्ञासातृप्तीबरोबर असतो.

चरित्र लिहिण्यात मनुष्याचा कोणता उद्देश किंवा हेतू असतो ? या प्रश्नाचे उत्तर असे की, चरित्र लिहिण्यात मृताची आठवण, स्मृती कायम ठेवणे व शक्यतो त्याचा गौरव करणे, पुढच्या पिढीने त्याच्यापासून बोध घ्यावा या हेतूने चरित्रे लिहिली व वाचली जातात. धार्मिक क्षेत्रात तर चरित्रकथांच्या वाचनाने पुण्याची जोड होते असा समज आहे.

चरित्राची व्याप्ती निश्चित करणे ही चरित्रलेखनाची पहिली व सर्वात कठीण पायरी आहे. त्यात कोणत्या गोष्टीचा समावेश करावा, कोणत्या गोष्टीचा करू नये, कोणत्या गोष्टीवर विशेष भर द्यावा, कोणत्या गोष्टीचा फक्त ओझरता उल्लेख करावा

हे निश्चित करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच चरित्र व इतिहास यांच्या मर्यादा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. चरित्र म्हणजे एका व्यक्तीचा इतिहास. तसे पाहिले तर इतिहासाला रेखीव मर्यादा नाही. चरित्रकाराला चरित्रनायकाच्या जन्ममृत्यूच्या मर्यादेबाहेर जाता येत नाही. अर्थात चरित्र व इतिहास या दोन्ही गोष्टींना महत्त्व असल्यामुळे त्यांच्या लेखनतंत्रात भेद राहाणारच. जसे कादंबरी व लघुकथा यांचे स्वतंत्र शास्त्र आहे, तसेच इतिहास व चरित्र यांचे आहे. म्हणून चरित्र म्हणजे इतिहास नव्हे. चरित्र लिहिताना चरित्रनायकाच्या व्यक्तित्वापेक्षा तत्कालीन घटना व विचारप्रवाह इ. ना जास्त महत्त्व मिळाले की, ते चरित्र इतिहासात जमा होते.

ज्यांच्या जीवनचरित्रात किंवा स्वभावविकासात चारचौघांपेक्षा काहीतरी वेगळेपणा आहे, अद्भूतरम्य भाग आहे अशा मनुष्याचे चरित्र अधिक आकर्षक होते. चरित्राचा कर्ता जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे चरित्र लिहिण्यास प्रवृत्त होतो तेव्हा त्यामागे चरित्रनायकाच्या व्यक्तित्वाचा लेखकावर पडणारा प्रभाव कारणीभूत असतो. मग चरित्रनायक एखादा देव असो, वीर असो किंवा एखादी अशी व्यक्ती असो की तिचे कर्तृत्व लेखकाला भुरळ घालते आणि चरित्रनायकाचे कर्तृत्व, देवत्व, वीरत्व हे चरित्राचे विषय बनतात. चरित्रलेखकाने चरित्र लिहिताना एक दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. परंतु तो आदराचा, प्रेमाचा, सहानुभूतीचा असला पाहिजे असा नियम नाही. चरित्र लिहिताना उपलब्ध सामग्रीतून जे बाहेर पडेल ते खरे, तेच उत्तम चरित्र असे स्ट्रॅचीचे मत होते.

चरित्र आणि काला या दोन गोष्टींना सारखेच महत्त्व देऊन चरित्र लिहिता येणार नाही. उदा. न.चिं. केळकरकृत 'टिळकचरित्र'. चरित्रनायक जितका थोर तितके त्याचे चरित्र विस्तृत असावयास हवे. या कल्पनेतून व्यक्ती आणि काल

याप्रकारचे लेखन निर्माण होते. चरित्रनायकाचा ज्या ज्या गोष्टींशी किंवा ज्या ज्या व्यक्तींशी संबंध आला असेल त्याचे तपशीलवार वर्णन न देता त्यात योग्य ती निवड करणे आवश्यक असते.

इतिहासकाराप्रमाणे चरित्रकार हा प्रथम संशोधक असावा. चरित्र लिहिण्यापूर्वी चरित्रनायकासंबंधी जितकी माहिती मिळते तितकी गोळा करणे हे त्याचे महत्त्वाचे काम आहे. त्यात त्याच्या घराण्याची वंशावळ, जन्मशक, बालपण, शिक्षण, कर्तृत्व, प्रवास, भलेबुरे अनुभव, अडचणीच प्रसंग, संकटे, कौटुंबिक सुख-दुःखे, पत्रव्यवहार, दैनंदिनी, टाचणे, आप्तस्नेही, तसेच समकालीन व्यक्तींच्या आठवणी, चरित्रनायकाची छायाचित्रे, वैयक्तिक काही वस्तू यांची माहिती तसेच त्याचे जीवन सार्वजनिक वा राजकीय विविध उपक्रमांनी वा चळवळींनी व्यापले असेल तर त्या काळाचा सामाजिक व राजकीय उपक्रमांचा इतिहास व्यक्तीबरोबरच चरित्रात आपोआप येतो. म्हणून मोठ्या कीर्तीवान पुरुषांच्या चरित्रात त्यांच्या काळाचाही सामग्राने इतिहास येतो.

या मिळविलेल्या माहितीची योग्य जुळणी करून चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व पूर्णपणे त्याच्या मानवी गुणदोषासहित सुसंगतपणे व्यक्त करण्यात चरित्रकाराच्या योजकतेची खरी परीक्षा होते. साधनांची योग्य निवड व जुळणी करण्यात चरित्रकाराच्या प्रतिभेची खरी कसोटी असते. या ठिकाणी चरित्रकाराला कल्पनाशक्तीची आवश्यकता असते. कथाकार, कादंबरीकारांना ज्याप्रमाणे आपली कल्पनाशक्ती मोकळी सोडण्यास जितका वाव असतो तितका चरित्रकाराला नसतो. कथाकार त्याचे अंतःकरण इतरांसमोर उघडे करून दाखवू शकतो, पण चरित्रकाराला तसे करता येत नाही. त्यामुळे त्याला त्याच्यासमोर उपलब्ध असलेल्या

साधनसामग्रीवर चरित्रनायकाचे चित्र रंगवणे भाग पडते. चरित्रात कल्पनेला स्थान नसले तरी क्वचित प्रसंगी सत्याला बाध न येता कलेच्या दृष्टीने आवश्यक वाटत असल्यास कल्पनेला थोडा वाव देण्यास काहीच हरकत नाही.

चरित्र वाङ्मयप्रकारात तटस्थता वा सत्यदर्शन ही दोन अंगे अत्यंत महत्त्वाची आहेत. चरित्रलेखन अन्य व्यक्तीच्या जीवनाशी संबंधित असते. त्या व्यक्तीचे जीवन तो शब्दांकित करित असतो. अशावेळी तो जसे जगला, ज्या परिस्थितीत जगला त्याचे वस्तुनिष्ठ दर्शन घडविण्यासाठी लेखकाची तटस्थता आवश्यक असते. त्याने चरित्रनायकाच्या गुणांबरोबरच त्याच्या मर्यादा अथवा त्याचे दोषही दाखवायला हवेत. त्याच्या यशापयशासंबंधी लिहिताना प्रांजळपणे निवेदन करायला हवे. यासाठी त्याच्या कर्तृत्वाने दिपून न जाता त्याचे सामान्यपण पहायला हवे. त्यासाठी एक तटस्थ वृत्ती, एक समतोल वैचारिक जाणीव आवश्यक असते.

‘सत्यदर्शन’ हे चरित्रलेखनातील एक महत्त्वाचे अंग. चरित्रनायक अन्य व्यक्ती असल्याने त्याच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचा आलेख रेखाटताना लेखकाला त्याची मानसिक आंदोलने नीट टिपता येतीलच असे नाही. कदाचित त्याच्या या व्यक्तिमत्त्व घडणीत ज्या भूमिकेचा वाटा अधिक आहे. ती भूमिकाच लेखकाला अज्ञात असू शकेल. त्यामुळे सत्यकथनात चरित्रकार याठिकाणी कमी पडू शकेल. चरित्रनायकाच्या जीवनातील काही गोपनीय गोष्टीपासून चरित्रकार अनभिज्ञ असतो. या संदर्भात चरित्रकाराला ऐकीव माहितीवर विसंबावे लागते आणि ही माहिती विश्वसनीय किंवा खरी असेलच असे नाही.

चरित्र वाङ्मयाची मानववंशाशी तुलना करण्यात येते. एका विशिष्ट जातीचा अगदी बाल्यावस्थेपासून परिणतावस्थेपर्यंतचा शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या व

मनोदृष्ट्या कसा विकास होत गेला हे मानववंशशास्त्र दाखवते. मनुष्याच्या आयुष्यातील निरनिराळ्या घटनांच्या प्रत्यक्ष वर्णनापेक्षा त्यात दिसणाऱ्या मनुष्याच्या स्वभावविकासाला चरित्राच्या दृष्टीने अधिक महत्त्व आहे. लहानपणच्या प्रवृत्ती, आवडीनिवडी, खेळ, व्यक्तीची वागणूक तिची मानसिकता व व्यक्तिमत्त्व घडणीत महत्त्वपूर्ण ठरलेल्या घटना यांची शक्य तितकी माहिती देणे चरित्रकाराचे कर्तव्य आहे. कारण त्याचाच विकास पुढे मोठेपणात झालेला असतो किंवा कित्येकवेळा त्याच्या उलटही प्रकार घडतो. या गोष्टींना चरित्रात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.

वाचकांची उत्कंठा कायम ठेवणे हे कथालेखकाप्रमाणेही चरित्रलेखकाला आवश्यक आहे. चरित्र हे जिवंत व्यक्तीचे असल्यामुळे त्याचा आदि, मध्य व अंत सर्वांना माहितच असतो. त्यामुळे प्रथमच तिच्या जीवनाचे रहस्य सांगून टाकण्यापेक्षा बालपणापासून तिच्या जीवनाचा हळूहळू कसा विकास होत गेला, तिच्या स्वभावावर निरनिराळे संस्कार कसे होत गेले व अखेरीस तिच्या जीवनाला काहीतरी वैशिष्ट्य कसे प्राप्त झाले याचा क्रमवार इतिहास सांगितला तर तो जास्त चित्तवेधक होईल. भाषाशैली, वर्णनशैली इ. ना ललित प्रकारात जितके महत्त्व आहे तितकेच चरित्रलेखनातही आहे. कांदबरीत ज्याप्रमाणे निरनिराळे प्रसंग, नायकाचे व इतरांचे संवाद इ. तून नायकाचा स्वभावविकास आपोआप प्रतिबिंबित होतो. तसाच चरित्रातही होतो. त्यामुळे चरित्राला नाट्यात्मस्वरूप येते.

२) मराठीतील चरित्र वाङ्मय :

चरित्र व आत्मचरित्र हा एक लोकप्रिय असा ललितेतर वाङ्मय प्रकार प्राचीन काळापासून मराठीत समृद्ध आहे. मराठीतील 'लीळाचरित्र' हा आद्यगद्य ग्रंथ आहे. तसेच 'गोविंदप्रभू चरित्र' (१२८८), 'स्मृतिस्थळ' ही महानुभवांनी

लिहिलेली गद्यचरित्रे आहेत. नामदेवकृत 'आदि', 'समाधी', 'तीर्थावळी' हे ज्ञानेश्वरांचे अभंगात्मक चरित्र, महिपतीबुवा ताहराबादकर यांनी लिहिलेली 'भक्तविजय', 'संतलीलामृत', 'संतविजय', 'भक्तलीलामृत' ही १८व्या शतकातील चरित्रे होत. 'सभासदाची बखर', 'चित्रगुप्ताची बखर', मल्हार रामराव चिटणीस यांनी लिहिलेल्या १९व्या शतकाच्या पूर्वार्धातल्या बखरी हे चरित्रलेखनाचे नमुने होत.

अव्वल इंग्रजीच्या काळातील मराठीतील पहिले वहिले चरित्र म्हणजे 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' होय. वैजनाथ शर्मा यांचे हे अनुवादित पुस्तक १८१६ मध्ये प्रसिद्ध झाले आहे. यानंतर मराठीत तीस-बत्तीस वर्षे चरित्रग्रंथ दिसत नाही. १८४९ मध्ये महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनी 'कोलंबसाचा वृत्तांत' हे अनुवादित पुस्तक तयार केले. १८५२ मध्येही 'नाना फडणवीस यांची बखर' नावाचा ग्रंथ मॅकडोनाल्डच्या 'क्रॉनिकल्स ऑफ नाना फडणवीस' या ग्रंथावरून मराठीत आला. याच्याचवरून विष्णुशास्त्री पंडित यांनी १८५९ मध्ये 'नाना फडणवीस ह्यांची संक्षिप्त बखर' तयार केली. १८५८ मध्ये 'राजा राममोहन रॉय यांचे चरित्र' अनुवादाच्या स्वरूपातच भास्कर हरी भागवत यांनी लिहिले. स्वतंत्र असा चरित्रग्रंथ पण तोही संस्कृत, प्राकृत, इंग्रजी ग्रंथावर आधारलेला 'कविताचरित्र' (१८६०) या नावाचा जनार्दन रामचंद्रजी यांनी लिहिला. जयदेव, कालिदास, दंडी, माघ यांच्यापासून बाळशास्त्री जांभेकरांपर्यंत अनेकांचा त्यात समावेश आहे. 'श्री विष्णुबुवा ब्रह्मचारी हे एक चरित्र याच सुमारास श्री रामचंद्र पांडुरंग आजरेकर यांनी लिहिले. 'कोलंबसाचा वृत्तांत' (१८४९), 'रोम बादशहाचा वृत्तांत', (१८५१), 'सॉक्रेतिसाचा इतिहास', (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, १८५२) 'रॉबर्ट क्लार्क' हे

खुसर राजाचा इतिहास, 'कॅथेरिनचा इतिहास' यांचा वृत्तांत', 'जॉर्ज वॉशिंग्टन यांचा इतिहास' असे काही परकीय चरित्रग्रंथही उल्लेखनीय आहेत. दादोबा पांडुरंगाचे अर्धवट असे एक आत्मवृत्त १९२७ मध्ये 'विविध ज्ञानविस्तारा'त प्रसिद्ध झाले व पुढे त्याला उर्वरित चरित्राची जोड देऊन, नीट संपादन करून अ.का. प्रियोळकरांनी १९४७ मध्ये ते प्रसिद्ध केले. दादोबांच्या या आत्मवृत्तांत त्याचे बालपण, इंग्रजीचा अभ्यास, शाळा, गुरुजी, नोकरीचे प्रयत्न इ. भाग आला आहे.

या आत्मवृत्ताखेरीज आणखी काही चरित्रग्रंथ या काळात दिसतात. 'बेंजामिन फ्रॅंकलीन' (१८७३) 'रामदासस्वामी', 'एकनाथ' व 'तुकाराम' ही म.वि. चौबळ यांनी लिहिलेली चरित्रे आहेत. 'बापू गोखले' (शं.तु.शाळिग्राम, १८७७), 'थोरले बाजीरावसाहेब' यांचे चरित्र (नागेश विनायक बापट, १८७९), 'परशुरामभाऊ पटवर्धन चरित्र' (भि.धो.निगुडकर, १८८२) अशा काही चरित्रांची नोंद करता येईल''^{२१}

“१९ व्या शतकाच्या अखेरीस व २० व्या शतकाच्या पहिल्या दोन दशकात राजे, बाहशहा, कर्ते स्त्री पुरुष इ.ची काही चरित्रे प्रसिद्ध झाली. 'अकबर बादशहाचे चरित्र (मा.व्यं.लेले, १८९८) 'अहिल्याबाईचे चरित्र' (वि.ना.देव), 'मल्हारराव होळकर (मु.म.अत्रे, १९९२), 'महादजी शिंद्यांचे चरित्र' (वि.र.नातू, १८९४), 'नाना फडणवीसांचे अल्प चरित्र' (चिं.ग.भानू, १९००) अशा महत्वाच्या चरित्र ग्रंथांचा निर्देश येथे करता येईल. 'झाशींच्या महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचे चरित्र' (१८९४) व 'महापुरुष ब्रम्हेंद्रस्वामी धावडशीकर यांचे चरित्र व पत्रव्यवहार' (१९००) ही द.ब.पारसनीस यांनी लिहिलेली चरित्रे विशेष गाजली''^{२२}

संतसाहित्य, संतकार्य व संतचरित्र यांत रमलेले पांगारकर व आजगावकर यांनी संतचरित्रांचे लेखन व संशोधन विपुलतेने केले आहे. संशोधन, चिकित्सा, परिश्रम व रसदार लेखनशैली यांनी नटलेला पांगारकरांचा 'मोरोपंतचरित्र व काव्यविवेचन' हा महत्वाचा चरित्रग्रंथ आहे. यानंतर त्यांनी 'एकनाथ महाराजांचे संक्षिप्त चरित्र', 'श्री ज्ञानेश्वर महाराज : चरित्र आणि ग्रंथ विवेचन', 'श्री तुकारामचरित्र', 'कविवर्य मुक्तेश्वर : चरित्र व काव्यविवेचन' असे चरित्रग्रंथ लिहून संतचरित्रकार म्हणून उदंड कीर्ती संपादन केली.

पांगारकरांप्रमाणेच संतसाहित्याचे आणि संतचरित्राचे लेखन करणारे थोर लेखक म्हणजे जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर होत. त्यांनी लिहिलेली संतचरित्रे 'महाराष्ट्र कविचरित्र' नावाच्या मालेच्या अनेक भागात एकत्रित झाली आहेत. 'श्री एकनाथ महाराज यांचे चरित्र' हे त्यांनी लिहिले असून 'महाराष्ट्र संत कवयित्री' मध्ये महदाइसा, मुक्ताबाई, जनी, सोयरा, निर्मळा, कान्होपात्रा, बहिणा, वेणाबाई अशा अनेक साध्वी स्त्रियांची चरित्रे आहेत. 'एकनाथचरित्र' (राजारामशास्त्री भागवत), 'ज्ञानेश्वरांचे चरित्र' (ब.ख.पारख) अशी संतचरित्रे तसेच ना.ह.भागवत, ग.ब.मुळेकर यांनी अक्कलकोटस्वामींची चरित्रे लिहिलेली आहेत. कृ. ना. आठल्ये यांनी 'विवेकानंद चरित्र', आद्य जगद्गुरू श्रीमंत शंकराचार्य यांचे विस्तृत चरित्र लिहिले आहे. केळूसकर, धावडे, माडगावकर यांनी तुकाराम चरित्रावर लेखन केले आहे.

संतपुरुषांप्रमाणेच राजकारणी पुरुषांची चरित्रेही या काळात निर्माण झाली. टिळक हे त्या काळातील सर्वश्रेष्ठ राजकारणी पुरुष होते. के.बा. सहस्त्रबुध्दे, कृ.अ.गुरूजी, आ.वि.कुलकर्णी, सी.के.दामले, ल.रा.पांगारकर, दा.ग.पाध्ये,

इ.नी.लहानमोठी अशी टिळकचरित्रे याच काळात लिहिलेली आहेत. वा.ब.जोशी, ना.सी.फडके यांनी दादाभाई नौरोजींची चरित्रे लिहिली. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, राजा राममोहन रॉय, जगन्नाथ शंकरशेठ, भाऊ दाजी लाड, आगरकर, अशा काही थोर व्यक्तींची चरित्रे या काळात निर्माण झाली. ल.कृ.चिपळूणकर यांनी आपल्या थोरल्या बंधूचे म्हणजे विष्णुशास्त्री यांचे चरित्र १८९४ मध्ये लिहिले आहे. त्याचबरोबर 'काव्हर उर्फ इटलीचा रामदास' (वा.दा.मुंडले), 'चक्रवर्ती नेपोलियन' (वि.ल.भावे) 'गारीबाल्डी' (न.चिं.केळकर), 'मॅझिनीचे आत्मचरित्र' (वि.दा. सावरकरांच्या प्रस्तासवनेसह) अशी काही गाजलेली चरित्रे उल्लेखनीय आहेत. प्र.श्री.भिसे यांनी लिहिलेली 'केसरची प्रभावळ', 'जर्मनीचे पाताळयंत्र', 'प्रिन्स बिस्मार्क', हयाबरोबरच टॉलस्टॉयचे एक भले मोठे पुस्तक त्यांनी लिहिले आहे.

यानंतरच्या काळात विशेष गाजले ते न.चि.केळकरांनी लिहिलेले लोकमान्य टिळक यांचे त्रिखंडात्मक चरित्र. लो. टिळकांच्या चरित्राचा व देशव्यापी कार्याचा विस्तृत आढावा या चरित्रग्रंथात घेतला असून त्यांच्या काळातील राजकीय, सामाजिक चळवळींची स्थूल माहिती या चरित्रग्रंथातून मिळते.

“या काळात पौराणिक पुरुषांची चरित्रेही लिहिलेली दिसतात. त्यामध्ये 'श्रीकृष्णचरित्ररहस्य' (शं.गो. घैसास) व 'परशुरामचरित्र' (श्री.म. माटे) ही उल्लेखनीय चरित्रे आहेत. त्याचबरोबर 'आशियाचे धर्मदीप' (गोपीनाथ तळवलकर), 'भगवान बुद्ध' (धर्मानंद कोसंबी), 'ख्रिस्तचरित्र' (बाळूबाई मेहता), 'हजरत महंमद पैगंबर' (सय्यद अहंमद अमीन) अशी काही उल्लेखनीय चरित्रे आहेत. तसेच रामतीर्थ, विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, आद्य शंकराचार्य, दयानंद यांचीही चरित्रे लिहिली गेली. 'श्री अरविंद घोष यांचे चरित्र' (य.गो. कानेटकर),

‘डॉ. अंनी बेझंट चरित्र’ (रा.स. भागवत), ‘श्री मध्वाचार्य व त्यांचे तत्वज्ञान’ (रा.बा, अवधानी) अशी काही महत्त्वाची चरित्रे या काळात लिहिली गेली. गोंदवलेकर महाराज, टकीमहाराज, माणिकप्रभू, चौंडेमहाराज, दादामहाराज सातारकर इ. आधुनिक सत्पुरुषांचीही चरित्रे या काळात प्रसिद्ध झाली.”^{२३}

“साधूसंतांच्या चरित्राप्रमाणेच राजकीय जागृतीच्या संदर्भात राजकारणी व ध्येयवादी पुरुषांची चरित्रेही विशेष लोकप्रिय झालेली दिसतात. आपटेगुरुजी, गोपीनाथ तळवलकर, साने गुरुजी, रा.गो. भिडे, मा.का. देशपांडे इ. नी.पं. जवाहरलाल नेहरू यांची चरित्रे लिहिली असून त्यातही ‘राष्ट्रनायक नेहरू’ (दा.न. शिखरे), ‘आनंदभुवन’ (गोपीनाथ तळवलकर) या दोन चरित्रांचा विशेष निर्देश करता येईल. दादाभाई नौरोजी, मोतीलाल नेहरू, विठ्ठलभाई पटेल, चित्तरंजन दास, मदनमोहन मालवीय, लाला लजपतराय, सुभाषचंद्र बोस, वि.दा. सावरकर इ. ची लहानमोठी चरित्रेही लिहिली गेली. ‘नेतार्जींच्या सहवासात’ (पु.ना. ओक), ‘सावरकर चरित्र’ (शि.ल. करंदीकर), ‘बाबाराव सावरकरांचे चरित्र’ (द.न. गोखले), ‘भाई परमानंद’ (बाळशास्त्री हरदास), ‘वासुकाका जोशी व त्यांचा काल’ (त्र्यं.र. देवगिरीकर), ‘महादेव गोविंद रानडे यांचे चरित्र’ (न.र. फाटक) इ. काही चरित्रे विशेष वाचनीय आहेत.”^{२४}

ऐतिहासिक स्त्री-पुरुषांचीही चरित्रे या काळात विपुलतेने प्रसिद्ध झाली. गो.स. सरदेसाई यांनी शिवाजी, संभाजी, राजाराम व बाजीराव, माधवराव इ. पेशव्यांवर रियासतीसाठी लिहिले आहे. ‘पहिले बाजीराव पेशवे’ (ना.के. बेहरे), ‘श्रीमंत थोरले माधवराव पेशवे’, (स.अ. सहस्त्रबुद्धे), ‘सदाशिवराव भाऊ’ (वि.म. भुस्कुटे), ‘सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह महाराज’ (र.गो. राणे), ‘सेनापती तात्या

टोपे' (ना.दा. सावरकर), 'रंगो बापूजी' (के.सी. ठाकरे) ही चरित्रे विशेष उल्लेखनीय आहेत.

“साहित्यिक आणि कलावंत यांचीही चरित्रे याच काळात लिहिलेली दिसतात. 'भास्करभट्ट बोरीकर' (वि.भि. कोलते), 'महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपंतांचे चरित्र व काव्यविवेचन' (श्री.वि. परांजपे), 'श्रीविष्णुदास चरितामृत' (न.स. जोशी, खरशीकर) अशा काही चरित्रांबरोबरच 'गडकरी : व्यक्ती व वाङ्मय' (वि.स. खांडेकर), 'श्रीपाद कृष्णकोल्हटकरांचे चरित्र'(गं.दे. खानोलकर), 'आगरकर : चरित्र व कामगिरी' (पु.पां. गोखले) हरिभाऊ आपटे यांची बा.मा. आंबेकर, नी.म. केळकर, वेणुताई पाणसे यांनी लिहिलेली चरित्रे, 'काळकर्ते शिवरामपंत परांजपे', (वा.कृ. परांजपे), 'राजारामशास्त्री भागवत (दुर्गा भागवत), साने गुरुजी, गं.दे. खानोलकर, भा.वा. भट इ. ची वि.का. राजवाडे यांनी लिहिलेली चरित्रे, वा.म. जोशी यांचे चरित्र (ना.म. पटवर्धन), 'केळकर:चरित्र आणि वाङ्मय', (ना.म. पटवर्धन), 'केळकर : चरित्र आणि वाङ्मय' (मा.का. देशपांडे), 'वि.स. खांडेकर यांचे चरित्र आणि वाङ्मय', प्रो. फडके : चरित्र आणि वाङ्मय', 'अत्रे : चरित्र आणि वाङ्मय' ही सुद्धा मा.का., देशपांडे यांची चरित्रपर व वाङ्मयविवेचनपर अशी काही पुस्तके आहेत.”^{२५}

यानंतरच्या काळात चरित्रलेखनास वाङ्मयीन महत्त्व प्राप्त झाले. सर्वसामान्य माणसाचे चरित्र, त्याचे आत्मवृत्त व त्याच्या आठवणी बोधप्रद मनोरंजक व जिज्ञासा पुरविणाऱ्या वाटू लागल्या. अनेक चांगली चरित्रे अलीकडच्या काळात प्रसिद्ध होत गेली. 'दादासाहेब खापर्डे यांचे चरित्र' (बा.ग. खापर्डे), आदर्श भारतसेवक (न.र. फाटक), 'बालकवी' (कृ.बा. मराठे), 'कुंटे-स्मृती

प्रबंध' (न.का. घारपुरे), 'माधव ज्युलियन' (गं.दे. खानोलकर), 'स्वप्नभूमी' (शं.के. कानिटकर), 'डॉ. केतकर' (द.न. गोखले), 'नाटककार खाडिलकर' (पु.रा. लेले) इ. दर्जेदार चरित्रे अलीकडच्या काळात लिहिलेली दिसतात. रवींद्रनाथांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने 'रवींद्रदर्शन' (वि.स. सुखटणकर), 'शांतिनिकेतन' (गोपीनाथ तळवलकर), ही दोन चांगली चरित्रे निर्माण झाली. गं.दे. खानोलकरांचे 'रवींद्र : जीवनकथा' हे एक मराठीतील आदर्शभूत चरित्र म्हणावे लागेल. अ.म. जोशी यांनी महादेव मल्हार, नारायण मल्हार व वामन मल्हार जोशी या तीन बंधूंचे चरित्र 'वडिलांचे सेवेसी' या नावाने लिहून तिन्ही भावंडांच्या विविध क्षेत्रातील कर्तृत्वाचा आलेख स्पष्टपणे काढला आहे. असाच एक उल्लेखनीय प्रयत्न द.मो. दामले यांनी 'सरस्वतीचे लाडके पुत्र' हा ग्रंथ लिहून केला आहे. केशवसुतांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने या ग्रंथात कृष्णाजी केशव, सीताराम केशव व मोरो केशव दामले या तीन बंधूंचे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कर्तृत्व वर्णन करण्याचे कार्य द.मो. दामले यांनी विशेष परिश्रम घेऊन केले आहे.

“या काळात समाजकारणी, राजकारणी, ऐतिहासिक श्रेष्ठ पुरुषांच्या चरित्राची लोकप्रियता वाढलेली दिसते. त्यामध्ये शिवाजी महाराजांवर लिहिली गेलेली चरित्रे उल्लेखनीय आहेत. 'युगप्रवर्तक शिवाजी महाराज' (वा.कृ. भावे), 'राजा छत्रपती' (ब.मो. पुरंदरे), 'छत्रपती शिवाजीमहाराज' (दि.वि. काळे), 'छत्रपती संभाजी महाराज यांचे चरित्र' (वा.सी. बेंद्रे), 'शिवपुत्र संभाजी (कमल गोखले), अशा काही उत्तम चरित्रांचा येथे उल्लेख करता येईल. 'नाना शंकरशेठ यांचे चरित्र' व 'मामा परमानंद आणि त्यांचा कालखंड' (पु.बा. कुलकर्णी) हे दोन चरित्रग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, वीर

सावरकर इ. ची विस्तृत व साधार चरित्रे लिहून धनंजय कीर यांनी चरित्रलेखनाचा एक नवा मानदंडच निर्माण केला आहे.^{२६}

अलीकडेच 'सनीडेज' नावाचे चरित्र सुनील गावस्कर यांनी लिहिले आहे. तसेच, 'नेताजी सुभाषचंद्र बोस' (गौतमपंडित), 'विचारयुगाचे प्रणेते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' (गंगाधर पाणतावणे), अशी काही उल्लेखनीय चरित्रे प्रसिद्ध आहेत. अनेक क्रिकेटवीरांची चरित्रे लिहिणारे अरविंद ताटके यांनी फडके, भावे, माडखोलकर यांची साहित्यिक चरित्रेही लिहिली आहेत.

भारतीयांनी पाश्चात्यांचीही काही चरित्रे लिहिली आहेत. त्यामध्ये सुमती देवस्थळे यांनी 'टॉलस्टॉय', 'डॉ. अल्बर्ट श्वाइट्झर', 'मॅक्सिम गॉर्की' व 'कार्ल मार्क्स' ही चरित्रे लिहिली आहेत. पद्मजा फाटक यांनी 'शिक्षणतज्ञ ताराबाई मोडक' यांचे चरित्र लिहिले आहे. वीणा गवाणकर यांनी 'एक होता कार्व्हर', 'डॉ. आयडा स्कडर' व 'डॉ खानखोजे' ही चरित्रे, तर माहिनी वर्दे यांनी 'डॉ. रखमाबाई : एक आर्त नावाचे चरित्र लिहिले आहे. या चरित्रलेखन करणाऱ्या लेखिकांच्या परंपरेत वीणा देव, सरोजिनी वैद्य, सुमती नारळीकर, अंजली कीर्तने, डॉ. पुष्पा लिमये इ. नावे येतात. भाऊसाहेब धामणकर या थोर समाजसेवकाच्या मुलीने, वृंदा पटवर्धन हिने आपल्या वडिलांच्या जीवनाचे साक्षेपी चरित्र 'वंदावी पाऊले'मध्ये साकार केले आहे.

पाश्चात्यांची काही उल्लेखनीय चरित्रे :

चरित्र हा एक महत्त्वाचा वाङ्मयप्रकार आहे. मराठीत चरित्रलेखनाची परंपरा महानुभाव पंथाच्या काळापर्यंत नेऊन पोहोचवता येते. 'लीळाचरित्र' हा मराठीतील आद्य चरित्रग्रंथ आहे. पुढे नामदेव, महिपती आदींनीही संतचरित्रे लिहिली. पण

चरित्रलेखनाकडे एक कला या दृष्टीने पाहिले ते पाश्चात्यांनी. फिलिप ग्वाडेला या ब्रिटीश इतिहासकाराने आणि चरित्रलेखकाने चरित्राची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. तो म्हणतो, “चरित्रलेखन हा विस्तीर्ण प्रदेश आहे. या प्रदेशाच्या उत्तरेला इतिहास आहे तर दक्षिणेला ललित साहित्य, पूर्वेला मृत्यूलेखांचा प्रदेश तर पश्चिमेला रेडिओ अँक्टिव्ह किरणोत्सर्गी प्रखर व्यक्तित्व.” थोडक्यात चरित्रलेखनाचा आवाका विस्तृत आहे.

चरित्रलेखनाची सुरुवात प्युटार्क (इ.स. ४६-१२०) याने लिहिलेल्या ‘लाईव्हज ऑफ द नोबेल ग्रीशन्स अँड रोमन्स’ या अभिजात चरित्रग्रंथापासून झाली. आयझॅक वॉल्टनपासून चरित्रकार हा आपल्या लालित्याने, वाचनीयतेने साहित्यकार या संज्ञेला पात्र ठरू लागला.

इंग्रजी वाङ्मयातील चरित्रलेखनात्मक साहित्य अत्यंत समृद्ध आहे. डॉ. जॉन्सनने लिहिलेली ‘३४ कवींची चरित्रे’, ‘द लाईव्हज ऑफ द इंग्लिश पोएट्स’ त्यातील जीवनविषयक आणि समीक्षात्मक नेमकेपणाकरीता प्रसिद्ध आहेत. जेम्स बॉस्वेलचे ‘द लाईफ ऑफ सॅम्युअल जॉन्सन’ (१९७१), जॉन लॅकहार्टचे ‘लाइफ ऑफ सर वॉल्टर स्कॉट’ (१८३६-३८), लिटन स्ट्रॅचीचे ‘एमिनेन्ट व्हिक्टोरियन्स’ (१९१८) यांच्या चरित्रलेखनाने चरित्रवाङ्मयाला साहित्यिक मूल्य प्राप्त झाले.

३) चरित्राची वैशिष्ट्ये/विशेष :

चरित्र व चरित्रपर लेखनप्रकारात चरित्र व आत्मचरित्र, चरित्र व चरित्रात्मक कादंबरी, चरित्र व चरित्रात्मक नाटक, चरित्र.ऐतिहासिक कादंबरी तसेच पौराणिक कादंबरी याबरोबरच चरित्र व व्यक्तिचित्र असा विचार केला जावू शकतो. चरित्राची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

- १) चरित्राची निर्मिती ही अत्यंत प्राचीन घटना आहे.
- २) चरित्र हा साहित्यप्रकार व्यक्तिप्रधान आहे. चरित्रात एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीचा शोध घेत असते.
- ३) चरित्रातील नायक वास्तवातले असतात.
- ४) चरित्रात एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या जीवनाचा शोध घेत असल्यामुळे चरित्रनायकाचे जीवनानुभव अधिक प्रभावीपणे, सूक्ष्म व समर्थपणे मांडले जातीलच असे नाही. त्यामुळे व्यक्तिमत्व भावना, विचार व विकारांच्या मांडणीला, प्रकटनाला चरित्रात वाव नसतो.
- ५) सत्यकथन हा चरित्राचा प्राण आहे. त्यात कल्पनेला वाव नसतो.
- ६) चरित्र व्यक्तिजीवनाचा संपूर्ण इतिहास असतो.
- ७) चरित्र लेखनासाठी प्रचंड व्यासंगाबरोबरच परिश्रमाची आवश्यकता असते.
- ८) चरित्र अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ असते.
- ९) चरित्राची भाषा गौरवशीलतेकडे झुकलेली असते.
- १०) चरित्राची व्याप्ती निश्चित करणे ही चरित्र लेखनाची पहिली आणि सर्वात कठीण पायरी आहे.
- ११) इतिहास आणि चरित्र यांच्या मर्यादा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.
- १२) चरित्र वाङ्मयाची मानववंशशास्त्राशी तुलना केली जाते.
- १३) चरित्रात एक प्रकारचे गांभीर्य आणि भव्यता असावी.

- १४) चरित्रनायकाची पत्रे, दैनंदिन्या इ. साधनांचा उपयोग करून चरित्र लिहिले जाते.
- १५) भाषाशैली, वर्णनशैली इ. ना ललित प्रकारामध्ये जितके महत्त्व असते तितके महत्त्व चरित्रलेखनात असते.
- १६) चरित्रलेखन ही कला आहे.
- १७) मृताची, आठवण, स्मृती कायम ठेवणे व शक्यतो त्याचा गौरव करणे, पुढच्या पिढीला त्याच्यापासून बोध मिळावा या हेतूने चरित्रे लिहिली व वाचली जातात.
- १८) चरित्रात घटनांचे तपशीलवार वर्णन न देता त्यात योग्य ती निवड करणे आवश्यक आहे.

समारोप :

चरित्र हे प्रत्यक्ष घडलेल्या घटनांवर आधारित असते. त्यामुळे त्यात कल्पनेला वाव नसतो. म्हणून त्याचा अंतर्भाव ललित वाङ्मयात करता येणार नाही असे म्हटले जाते. त्यामुळे ललित वाङ्मयाची व्याप्ती संकुचित होते. चरित्रलेखक जरी पूर्वनिश्चित सामग्रीवर लिहित असला तरी सामग्रीतील अपूरेपणा, तूटकपणा, विस्कळीतपणा नाहीसा करून एकात्म जीवनानुभव सादर करित असतोच. ही प्रक्रिया काहीशी ललित लेखनाच्या जवळ जाणारी असते.

चरित्रवाङ्मयाचे साधन म्हणजे सामग्री होय. चरित्रलेखक त्याला कलारूप देतो व त्यातून जी जाणीव होते ती वाचकांच्यादृष्टीने नवनिर्मिती असते. चरित्रलेखनाची परिपूर्ती चरित्रलेखकाला नवनिर्मितीचाच आनंद देते.

पाश्चात्य चरित्रकार सीडने ली याने चरित्राचा हेतू गौरवाचा किंवा नीतिबोधाचा नसून 'व्यक्तित्वाचे यथार्थ दर्शन' हा होय असे म्हटले आहे. 'सत्यपूर्ण व कलात्मक व्यक्तिदर्शन' अशी लिटन स्ट्रॅची याने चरित्राची व्याख्या केली आहे. पाश्चात्य अभ्यासकांबरोबरच भारतीय मराठी अभ्यासकांनीही चरित्राच्या विविध व्याख्या केल्या आहेत. त्यामध्ये चरित्र वाङ्मय प्रकाराच्या व्याख्या करणाऱ्या अभ्यासकांचे दोन गट पडतात. एक इतिहासाच्या अंगाने चरित्र वाङ्मयाचा अभ्यास करणारा व दुसरा व्यक्तिचरित्रणाच्या अंगाने अभ्यास करणारा.

वरील विवेचनावरून चरित्र म्हणजे काय ? चरित्राचा अर्थ, चरित्राची पाश्चात्य व भारतीय अभ्यासकांची व्याख्या, तसेच चरित्राचे स्वरूप, मराठीतील चरित्रवाङ्मय व चरित्राची वैशिष्ट्ये किंवा विशेष यावरून चरित्राविषयी माहिती मिळते. चरित्रलेखनाचा प्रारंभ प्रथमतः पाश्चात्य देशात झाला. त्याचा प्रभाव भारतीय लेखकांवर पडल्यामुळे सुरुवातीला त्यांनी पाश्चात्य चरित्रग्रंथाचे तसेच इतर पुस्तकांचेही मराठीत भाषांतर करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे त्या काळात भाषांतरीत ग्रंथांची व पुस्तकांची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्याचा परिणाम म्हणून त्या काळाला 'भाषांतर युग' म्हटले जाऊ लागले. त्यानंतर मराठीत कांही उल्लेखनीय चरित्रे निर्माण झाली.

चरित्रात प्रामुख्याने चरित्रनायकाचे कूल, घराणे यांची माहिती येणे आवश्यक असते. कारण त्यावरून त्यांच्या घराण्याचा दर्जा, प्रतिष्ठा यांचे स्वरूप समजते. तसेच तत्कालीन समाजा-समाजातील श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा यांचे स्वरूप समजते.

चरित्र व आत्मचरित्र यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. किंबहुना आत्मचरित्र हा चरित्राचा एक भाग किंवा उपप्रकार मानला जातो. चरित्रात व्यक्तीच्या अथपासून इतिपर्यंतचा वृत्तांत असतो. एकूणच 'चरित्र म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीचे उपलब्ध माहितीच्या आधारे रेखाटलेले सत्यपूर्ण व्यक्तिचित्र म्हणजे चरित्र होय' असे म्हणता येईल.

४) आत्मचरित्र :

चरित्र व आत्मचरित्र यांचा परस्पर संबंध अत्यंत जवळचा आहे. किंबहुना आत्मचरित्र हा चरित्राचाच एक भाग वा उपप्रकार म्हणून ओळखला जातो. हे दोन्हीही नायकप्रधान लेखनप्रकार आहेत. आत्मकथा, आत्मकथन, आत्मवृत्त, आठवणी इ. ना सामावून घेणारा 'आत्मचरित्र' हा एक गद्य कथनप्रकार आहे. पद्यातही आत्मचरित्र लीहले जाऊ शकते. मुक्तछंद अगर मुक्तशैलीतली दीर्घ रचना असू शकते. विविध स्फूट कवितांकडे आत्मचरित्राची साधने म्हणून पाहता येते. आत्मचरित्रात्मक कादंबरीत कादंबरी आणि आत्मचरित्र या कथनप्रकारांची सरमिसळ असते. कादंबरीत कल्पित भाग बराच असतो. मात्र आत्मचरित्र कल्पित नसते. तो एका व्यक्तीचा अथवा व्यक्तीच्या समूहाचा इतिहास असतो. आत्मचरित्रातील व्यक्ती, घटना, प्रसंग, कृती, काळ, समाज इ. गोष्टी प्रत्यक्षातल्या आणि खरोखर घडलेल्या असतात.

आत्मचरित्र हे कबुलीजबाब म्हणून, आत्मसमर्थन म्हणून, आत्मविश्लेषण म्हणून, लिहिणारी व्यक्ती आणि तिच्या भोवतीचा समाज यांतील संबंधाचे चित्रण म्हणून, आपण आणि आपला काळ, आपला समाज, चालीरिती, परंपरा, समजूती, बदल यांची ओळख करून द्यावी म्हणून लिहिले जाते.

‘आत्मचरित्र’ संकल्पना :

आत्मचरित्र हा शब्द ‘आत्मन्’ या शब्दापासून बनलेला आहे. आत्मचरित्रातून एका व्यक्तीचे आयुष्य समजते, त्याचबरोबर त्या व्यक्तीच्या समकालीन समाजाचेही दर्शन होते. आत्मचरित्र हे एका व्यक्तीने लिहिलेले असले तरी त्यातून समाज वगळता येत नाही.

कोणताही आत्मचरित्रकार काळाच्या आणि अवकाशाच्या चौकटीत घडलेल्या घटना, भेटलेल्या व्यक्ती, केलेल्या कृती किंवा कृत्ये, अनुभवलेल्या मनःस्थिती यांची रचना करतो. तो घटनेच्या वेळी असलेली मानसिक स्थिती सांगतो किंवा लिहिताना त्यावेळच्या स्थितीविषयी बोलतो. आत्मचरित्रकार आत्मचरित्रात बाहेरच्या जगात घेतलेल्या अनुभवांचे कथन तो प्रामाणिकपणे करतो. अनुभव हेच आत्मचरित्राचे मुख्य द्रव्य होय. या अनुभव कथनात आत्मचरित्रकाराची विचारप्रणाली, तत्वज्ञान, जीवनदृष्टी मिसळत असते. आत्मचरित्र हा स्वतःच्या आयुष्याचा आणि आपल्याभोवती असलेल्या मानवी आयुष्याचा अर्थ लावण्याचा एक प्रयत्न असतो.

अ) ‘आत्मचरित्र’ शब्दाचा अर्थ :

‘आत्मचरित्र’ या शब्दाचा विविध भाषाकोषांतर्गत अर्थ पुढीलप्रमाणे -

- १) इंग्रजीत ‘आत्मचरित्र’ चा शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून ‘Autobiography’ हा शब्द प्रमाण मानण्यात आला आहे. १) ‘The Modern English-Hindi Dictionary’ या शब्दकोषात ‘आत्मचरित्र’ या शब्दाचा अर्थ - ‘Autobiography’ - आत्मकथा असा दिला आहे. ^{२७}

- २) 'चाऊस मराठी-इंग्रजी शब्दकोषात' आत्मचरित्र या शब्दाचा अर्थ -
Autobiography, Memories असा दिला आहे. ^{२८}
- ३) 'विस्तारित मराठी शब्दरत्नाकर' या शब्दकोषात 'आत्मचरित्र' या शब्दाचा
अर्थ, 'स्वतःच लिहिलेले स्वचरित्र' असा दिला आहे. ^{२९}

ब) आत्मचरित्राची व्याख्या :

- १) आदर्श आत्मचरित्राची व्याख्या करताना डॉ. विमल भालेराव म्हणतात,
"स्वजीवन तटस्थपणे न्याहाळून त्यातून आवश्यक त्या बाबींची निवड
करून 'स्व' चित्र रेखाटणे म्हणजे आत्मचरित्र होय." ^{३०}
- २) श्री. रा.ग.जाधव : "आपल्या जीवनविषयक अनुभवांचे तदनुषंगाने
आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतः लेखकाने लेखनरूपाने घडविलेले दर्शन म्हणजे
आत्मचरित्र होय." ^{३१}
- ३) एन्सायक्लोपीडिया ऑफ ब्रिटानिका : "The account of an
individual human life written by the subject himself." ^{३२}
- ४) डॉ. जॉन्सन : "Every Man's life may be best written by
himself." ^{३३}
- ५) डब्ल्यू.एच्. न : "The true autobiography is but troso" म्हणजेच,
"मस्तक व अवयवविरहीत मूर्ती म्हणजे आत्मचरित्र."

क) आत्मचरित्राचे स्वरूप :

मराठीत गेल्या दीडशे वर्षांत बरीच आत्मचरित्रे लिहिली गेली. त्यात
सामाजिक, राजकीय पुढाऱ्यांची, कार्यकर्त्यांची, लेखक-कलावंतांची,

व्यावसायिकांची, तंत्रज्ञांची, सैनिकांची, स्त्रियांची, वेगवेगळ्या जाती-जमातीत जन्मलेल्यांची, दलितांची, पीडितांची, भटक्यांची आहेत.

आत्मचरित्राचे स्वतःचे असे काव्यशास्त्र आहे. म्हणजे आत्मचरित्राच्या रचनेच्या संदर्भात त्याचे स्वतःचे असे नियम आहेत. आत्मचरित्रात व्यक्तीचा जीवनव्यापी अनुभव केंद्रस्थानी असतो. त्या अनुभवाच्या अनुषंगाने लेखक इतर अनुभवांची मांडणी करित असतो. आत्मचरित्राचे लेखन करताना 'लेखनकौशल्य' आणि 'सत्यनिष्ठा' या दोन्ही गोष्टींचा मेळ घालता आला पाहिजे. आत्मचरित्रकार असा मेळ घालण्याचा प्रयत्न करित असतो. आत्मचरित्रातील कथन हे सत्याशी प्रामाणिक असले पाहिजे. लेखनकौशल्यापेक्षा सत्यनिष्ठा ही जशी आत्मचरित्रलेखनातील महत्त्वाची गोष्ट आहे तसेच आपले अनुभव सांगणे हे उद्दिष्ट असले तरी त्यातील 'व्यक्तिगतता' टाळणे हेदेखील महत्त्वाचे तत्त्व मानलेले आहे.

आत्मपरिक्षण करित जे वास्तव आहे, जे सत्य आहे तेच लिहायचे आहे, अशी एक निश्चित भूमिका आत्मचरित्रकारांनी घेतलेली असली तरी सार्वजनिक जीवनाचे चित्रण करित असताना कधी कधी आत्मसमर्थन करावे लागणे हेदेखील अपरिहार्य घडते. लेखन करित असताना कधी कळत तर कधी नकळत ते डोकावत असते. जे प्रतिबिंब आत्मचरित्रकाराच्या मनात, जाणिवेत आणि नेणिवेत पडलेले असते तेच जसेच्या तसे अथवा समग्रतेने आलेले असेल असे नाही.

आत्मचरित्रात घडलेल्या घटनांचा अथवा केलेल्या विचारांचा आलेख नसतो. विविध घटनांच्या आणि विचारांच्या संदर्भात व्यक्तीचे वागणे, त्या वागण्यामागील मानसिक गतीविधी यांचा वेध आत्मचरित्रकाराला घ्यायचा असतो. आत्मचरित्राच्या लेखनातून केवळ आपली जाणीव व्यक्त व्हावी असा

आत्मचरित्रकारांचा साधारणतः प्रयत्न असतो. आत्मचरित्राच्या लेखनातूनदेखील नेणीव व्यक्त होत असते.

ज्या सार्वजनिक, सामाजिक, राजकीय जीवनाचे चित्रण आत्मचरित्रातून केलेले असते त्या जीवनातील घडामोडी, घटना, प्रसंग, कृती यातूनही त्या समाजाची जाणीव आणि नेणीव व्यक्त होत असते. त्यामुळे 'इतिहास', 'सत्यकथन', 'जे घडले ते' इ. गोष्टीतून या आत्मचरित्रातून समाज कसा व्यक्त झालेला आहे, कोणत्या समाजव्यवस्थेत, स्थितीत या व्यक्ती जगत होत्या, कृती करत होत्या, निर्णय घेत होत्या हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते.

आत्मचरित्र म्हणजे केवळ इतिहास नव्हे, तर ते 'आत्म' चरित्र असते. तसेच समाजाचे चरित्रही असते. एखाद दुसऱ्या आत्मसंघर्षात्मक स्थितीतून एखाद्या प्रदेशातील राजकारणाचे प्रतिबिंब त्यात पडलेले आढळते. राजकारण म्हणजे माणसाचे राजकीय वागणे, आत्मचरित्रासारख्या लेखनसंबंधातून व्यक्तींचे वागणेच शोधायचे असते.

आत्मचरित्र व आत्मकथन यात दलितांच्या आत्मनिवेदनाला 'आत्मकथन' म्हणण्याची प्रथा आहे आणि आधुनिक मराठी चरित्रलेखन व आत्मचरित्रलेखन करण्याची जुनी परंपरा आहे. आत्मचरित्र लेखनाची दीड शतकाची परंपरा असल्याचे दिसून येते. आत्मचरित्रे ही आयुष्याच्या उतरणीला लिहिली जातात आणि ती लिहिली गेली आहेत. आयुष्याच्या एक विशिष्ट वळणावर येताच मागे होऊन गेलेल्या जीवनाचा इतिहास न्याहाळण्याच्या वृत्तीतून ही आत्मचरित्रे लिहिली गेली आहेत. जीवनाच्या वाटचालीत माणसाला आयुष्याच्या मावळतीला गत जीवनातील घटना, प्रसंग व अनुभव पुन्हा आठवतात व या गतस्मृतीच्या आठवणीने त्या

व्यक्तीला एकप्रकारचा पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळतो. यावरून असे म्हणता येईल की, 'गतजीवनातील अनुभव व घटना नोंदण्याचा आत्मचरित्र हा एक प्रयत्न आहे.'

आत्मचरित्र लिहिताना निवडलेले घटना, प्रसंग, त्यांचा क्रम, वास्तवता, संदर्भ आणि संस्कार या गोष्टी स्मृतीवर हवाला ठेवून लिहिलेल्या असतात. त्यामुळे त्या किती अचूक असतील ते सांगता येत नाही. प्रत्यक्ष घडलेले घटना, प्रसंग व लिहिलेल्या घटना व प्रसंगात गफलत होण्याचाही दाट संभव असतो. आत्मसमर्थन, आत्मगौरव यासारख्या गोष्टी आत्मचरित्राला घातक असतात. असे झाले तर आत्मचरित्राची विश्वासाहता कमी होते. कारण, आत्मचरित्र म्हणजे व्यक्तित्वाचा, त्याच्या कर्तृत्वाचा निर्लेपपणे घेतलेला सत्यपूर्ण इतिहास असतो. परंतु मराठीतील बरीच आत्मचरित्रे आत्मगौरव करतात. चांगल्या गोष्टींचा आवर्जून निर्देश करतात. व्यंगावर पांघरून घालतात व त्यामुळे व्यक्ती जशी आहे तशी ती समजू शकत नाही. या दोषामुळे मराठीतील बरीचशी आत्मचरित्रे एकदेशीय ठरली आहेत. आत्मचरित्रात लेखकाचा काळही प्रतिबिंबित होतो.

आत्मचरित्र हे आत्मकथनच असते. आपल्याला काहीतरी सांगण्याच्या उत्कट प्रवृत्तीतून आत्मकथन लिहिलेले असते. आत्मकथने ही एखाद दुसरा अपवाद सोडला तर आयुष्याच्या ऐन उमेदीच्या काळात लिहिली गेली आहेत व लिहिली जात आहेत. आत्मचरित्रकावर केवळ इतिहासातील घटना, प्रसंगाचे, हर्षामर्षाचे, सुख-दुःखाचे प्रसंग चित्रित करतो तर आत्मकथनकार इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर वर्तमानाशी संवाद साधतो व त्याबरोबर भविष्यासंबंधीही भाकित करित असतो. एकूणच, आत्मचरित्रकार हा स्थिर जीवनाचे चित्रण करित असतो तर आत्मकथनकार हा आपले अनुभव कथन करित असतो.

आत्मचरित्रकार असो वा आत्मकथनकार असो त्याचे आत्मकथन हे सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक संदर्भांच्या मशीतून तयार झालेल्या मनाचा अविष्कार असते. या संदर्भाना इतिहास वर्णनाचे रूप येऊ न देण्याची दखल लेखकाने घेतली पाहिजे. त्याने या लेखनात इतिहासकाराची भूमिका घेऊ नये. बहुसंख्य आत्मचरित्रे इतिहासलेखनाच्या आहारी जातात व त्यांच्या लेखनाचे संदर्भ इतिहास व समाजशास्त्राशी निगडीत राहतात व अशा लेखनाला विषयाचे स्वरूप येते, आणि त्याचे वाङ्मयीन मूल्य कमी होते.

आत्मसामर्थ्य व अंतःसामर्थ्य हेच आत्मकथनकाराचे व्यक्तित्व असते. पूर्वजीवनाकडे तटस्थपणे पाहण्याची त्याची मनोवस्था या लेखनाला तयार झालेली असली पाहिजे. आत्मचरित्र हा चरित्राचाच एक प्रकार आहे. चरित्राप्रमाणे आत्मचरित्र कधीच संपूर्ण असू शकत नाही. अर्थात मनुष्याच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतची हकिकत त्यात येणे शक्य नाही. कारण चरित्रात लेखक आणि चरित्रविषय ही भिन्न मनुष्ये असतात. त्यामुळे असा भेद निर्माण होतो. म्हणून डब्ल्यू.एच्. डन या ग्रंथकाराने आत्मचरित्राचे 'मस्तक व अवयवविरहीत मूर्ती', असे वर्णन केले आहे.

आत्मचरित्र लिहिण्याकरीता कलादृष्टी लागते. एक टीकाकार म्हणतो, की चरित्र हे नाट्यासारखे असते व आत्मचरित्र हे भावगीतासारखे असते. जसे भावगीत हे मनुष्याचे विचार, भावना इ. ना वाट देण्याचे साधन व माध्यम असते तसे आत्मचरित्रही असते. आपल्या जीवनप्रवासाचा वृत्तांत मनुष्य स्वेच्छेने सादर करीत असतो. त्यामुळे त्यात एक प्रकारची स्वयंस्फूर्तता असते. हा आत्मचरित्राचा एक

प्रमुख गुण होय. कर्तव्यभावनेने लिहिलेल्या आत्मचरित्रात हा गुण आढळण्याचा संभव कमी असतो.

५) मराठीतील आत्मचरित्र वाङ्मय :

चरित्रापेक्षा आत्मचरित्रात किंवा आत्मवृत्तात वाचक अधिक रंगून जातो अर्वाचीन काळातील मराठीतील पहिले आत्मवृत्त दादोबा पांडुरंग यांनी लिहिले आहे. बाबा पद्मनजी यांचे 'अरुणोदय' हे आत्मवृत्त अतिशय रोचक व त्या काळाचे धार्मिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक जीवन उभे करणारे आहे. नंतरच्या काळात अंताजी दामोदर काळे 'माझे टिपण' (गणपत भिवाजी बैताडे), 'माझ्या काही आठवणी' (गो.व्यं. पणंदीकर) अशी काही आत्मवृत्ते प्रारंभीच्या काळात मिळतात.

न.चिं. केळकर, धों.के. कर्वे व श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या आत्मवृत्तांत त्यांच्या चरित्राबरोबरच त्यांचे कार्य, त्यांचा काळ, त्यांचे सार्वजनिक जीवन इ. ची माहिती मिळते. ल.रा. पांगारकरांचे 'चरित्रचंद्र' हे आत्मवृत्त थोड्या अतिशयोक्तीने व अहंभावाने भारावलेले असले तरी अतिशय वाचनीय आहे. सी.ग. देवधरांचे 'जीवनवृत्तांत', माधवराव बागलांचे 'बंधनात', भाऊशास्त्री वझे यांचे 'माझा चित्रपट व काशीचा संपूर्ण इतिहास' इ. उल्लेखनीय आत्मवृत्ते याच काळातील आहेत. फटिंग वृत्तीने अत्यंत कष्टदायक स्थितीत भ्रमंती करून गौतमबुद्धांच्या जीवनाचा व तत्त्वज्ञानाचा शोध घेण्यात जीवन व्यतीत करणाऱ्या धर्मानंद कोसंबी यांचे 'निवेदन' हे आत्मवृत्त मनास चटका लावणारे आहे.

'माझा संगीतव्यासंग' या आपल्या आत्मवृत्तात गो.स. टेंबे यांनी संगीतसाधनेचा वृत्तांत चित्तवेधक पद्धतीने संगितला आहे. 'माझा जीवनविहार' ही त्यांची जीवनकथा तितकीच मोहक व मनोरंजक आहे. गणपतराव बोडस आपले

नाट्यजीवन 'माझी भूमिका' या पुस्तकात साकार करतात. 'माझ्या आठवणी व अनुभव' हे वि.रा. शिंदे यांचे, गोविंदराव देसाई यांचे 'गोविंदाची गुजगोष्ट', ना.गो. चाफेकर यांचे 'जीवनकथा', नानासाहेब शिंदे यांचे 'एका शिपायाचे आत्मवृत्त' अशी काही आत्मवृत्ते आहेत.

ग.त्र्यं. माडखोलकरांचे 'दोन तपे' व 'एका निर्वासितांची कहाणी', काका कालेलकरांचे 'स्मरणयात्रा', वि.दा.सावरकरांचे 'माझ्या आठवणी', गं.नी.गोखले यांचे 'माझ्या आयुष्याचा चित्रपट', ना.सी. फडके यांचे 'माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृती' व 'माझे जीवन एक कादंबरी', भा.वि. वरेरकर यांचे 'माझा नाटकी संसार', पी. विठ्ठल यांचे 'माझे क्रीडाजीवन', शं.गं. चाफेकर यांचे 'चाळिशीच्या चष्यातून', पुंडलिकजी कातगडे यांचे 'पुंडलीक', वा.ब. गोगटे यांचे 'हॉटसनवर रोखलेल्या पिस्तुलातून' त्याचबरोबर 'माझी जन्मठेप', 'आत्मवृत्त खंड-१' व 'शत्रूच्या शिबिरात' हे सावरकरांचे तीन ग्रंथ त्यांच्या क्रांतिकारक व वादळग्रस्त जीवनाची कहाणी अत्यंत प्रभावी भाषेत सांगणारे आहेत.^{३०}

'जीवनप्रवाह' (माधवराव बागल), 'दुधाची घागर', (य.गो. जोशी), 'विरंगुळा' (ना.म. पटवर्धन), 'एका शिक्षकाची आत्मकथा' (कृ.भा. बाबर), 'समाधान' (ना.वि. पाटणकर) अशी काही आत्मवृत्ते वेगवेगळ्या क्षेत्रातील अनुभवांचे दर्शन घडवते. एका रसिक व चिंतनशील मनाचा विकास 'दिवस असे होते' या वि.द. घाटे यांच्या आत्मवृत्तांत प्रतीत होतो. 'कृष्णाकाठची माती' (कृ.पां. कुलकर्णी), 'उलटलेली पाने' (मा.दा. आळतेकर), 'वेचलेले क्षण' (वा.गो. मायदेव), 'माझी वाटचाल' (के.ना. वाटवे) अशा काही आत्मवृत्तातून चाकोरीबद्ध जीवनाचा आलेख दिसतो.

‘मी कसा झालो ?’ हे प्र.क्रे. अत्रे यांचे आत्मवृत्त वाचनीय आहे. ‘कऱ्हेचे पाणी’ या खंडात्मक आत्मचरित्रातील पाल्हाळापेक्षा अत्रे यांचे ‘मी कसा झालो’ हे आत्मवृत्त अधिक रंजक व चटकदार आहे.

रंगभूमी, चित्रपट या क्षेत्रातील काही कलावंतांनीही आत्मचरित्रे लिहिले आहेत. चिंतामणराव कोल्हटकर यांच्या बहुरूपी या आत्मवृत्तात श्री.कृ. कोल्हटकर, रा.ग. गडकरी, वासुदेवशास्त्री खरे, सावरकर या नाटककारांची वेधक शब्दचित्रे वाचावयास मिळतात. ‘चित्र आणि चरित्र’ (बाबुराव पेंढारकर) मुखवट्याचे जग (नानासाहेब फाटक), ‘स्मृतिधन’ (नानासाहेब चाफेकर) अशा आणखी काही कलावंतांची आत्मचरित्रे वाचनीय आहेत. न.वि. गाडगीळ यांचे ‘पथिक’ हे आत्मवृत्त राजकीय संघर्षाचा इतिहास प्रतिबिंबित करते. ‘गांधी हत्या आणि मी’ हे गोपाळ गोडसे यांचे आत्मवृत्त आहे.

श्री.रं. कुलकर्णी यांचे ‘नवरात्र संपले’, शंकरराव देव यांचे ‘दैव देते पण कर्म नेते’, ‘स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे ‘हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या आठवणी’, मोहन रानडे यांचे ‘सतीचे वाण’, चिं.द्वा. देशमुख यांचे ‘माझा जीवनपट’, मोहन धारिया यांचे ‘सफर’ यशवंतराव चव्हाण यांचे ‘कृष्णाकाठ’, एस्.एम्. जोशी यांचे ‘मी एस्.एम्.’ प्रभाकर उध्वरिषे यांचे ‘हरवलेले दिवस’, वामन बापट यांचे ‘माझे सार्वजनिक जीवन’ अशी काही आत्मचरित्रे लिहिली गेली आहेत.

पुरुषांनी लिहिलेल्या आत्मवृत्तांपेक्षा स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मवृत्ते अधिक रोचक आहेत. आत्मचरित्रे हा स्त्रियांना जवळचा वाटणारा साहित्यप्रकार आहे. कारण स्त्रियांना स्वतःविषयी बोलायला आवडते. स्त्रीजीवन समजून घेण्यासाठीही हा साहित्यप्रकार अधिक चांगला आहे. कारण इथे काल्पनिकतेचा सहारा न घेता

थेट व्यक्तीच्या जीवनाशीच वाचकांची गाठ पडते. स्त्रियांनी आजवर अनेक आत्मचरित्रे लिहिली.

स्त्रीचा आत्मस्वर प्रथम उमटतो तो लोकसाहित्यात. त्याला नाममुद्रा लाभली ती मुक्ताबाई, जनाबाईसारख्या 'लौकिका'पलीकडच्या जीवनाचा विचार करणाऱ्या संत कवयित्रीकडून. तुकारामशिष्या बहिणाबाई ही पहिली महिला आत्मवृत्त लिहिणारी म्हणून गणली गेली आहे. पुढे म. फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी मुर्लीसाठी १८४८ मध्ये काढलेल्या शाळेमुळे स्त्री अविष्काराला 'ऐहिक दर्शना' चा स्पर्श झाला.

शिक्षणाने स्त्रीला आत्मभान दिले आणि तिच्या भोवतीचे जग वेगळे दिसू लागले. मुख्य म्हणजे स्वतःला अभिव्यक्त करण्यासाठी तिच्या हाती लेखनी आली. तिने लिहायला सुरुवात केली ती प्रबोधनयुगात एकापाठोपाठ एक निघत गेलेल्या ७०-७५ लहानमोठ्या नियतकालिकातून. हळूहळू कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, बालसाहित्य अशा विविध साहित्य प्रकारात तिची पावले पडू लागली. या स्त्रियांच्या कधी मोडक्या-तोडक्या तर कधी परिपक्व अभिव्यक्तीने समाजालाही संवेदनशील केले.

रमाबाई रानडे यांचे 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' हे आत्मवृत्त विशेष गाजलेले आहे. या आत्मचरित्रापासून अगदी आतापर्यंतच्या कितीतरी आत्मचरित्रांमधून जसे त्या त्या स्त्रियांच्या नवऱ्यांचे दर्शन झाले तसे काळानुरूप बदलत गेलेल्या स्त्रियांचा दृष्टिकोणही नव्याने समाजापुढे आला. पण तरीही आजवर लिहिल्या गेलेल्या फार थोड्या आत्मचरित्रांमधून स्त्रियांच्या स्वतःच्या व्यक्तीत्वाचे दर्शन घडले. आपल्यावरील दडपणूक, अन्याय यांचे वर्णन करण्यासाठीच बरीच

आत्मचरित्रे लिहिली गेली, पण फार थोड्या आत्मचरित्रांच्या नायिकांनी स्वतःच्या मनात डोकावून पाहिले.

रमाबाई रानड्यांच्या या आत्मवृत्तानंतर पुढे आनंदीबाई कर्वे यांचे 'माझे पुराण', लक्ष्मीबाई टिळक यांचे 'स्मृतिचित्रे', पार्वतीबाई आठवले यांचे 'माझी कहाणी', लीलाबाई पटवर्धन यांचे 'आमची अकरा वर्षे' अशी काही आत्मचरित्रे लिहिली गेली. त्यानंतर १९५० मध्ये रोहिणी भाटे यांनी 'माझी नृत्यसाधना' हे आत्मचरित्र लिहिले. स्नेहप्रभा प्रधान यांचे 'स्नेहांकिता', कुमुद पावडे यांचे 'अंतःस्फोट' शांता शेळके यांचे 'धूळपाटी', मुक्ता सर्वगोड यांचे 'मितलेली कवाडे', अनुताई वाघ यांचे 'कोसबाडच्या टेकडीवरून', मल्लिका अमरशेख यांचे 'मला उध्वस्त व्हायचंय', राधाबाई शेवडे यांचे 'जीवनगाथा', जोत्सना देवधर यांचे 'एरियल', आनंदीबाई विजापुरे यांचे 'अजुनि चालतेचि वाट', लालन सारंग यांचे 'जगले जशी', हुबळीकर शांता यांचे 'कशाला उद्याची बात', ऋजुता विनोद यांचे 'एका कळीची निगराणी', अनघा देशपांडे यांचे 'माझी अध्यात्मयात्रा', कमल पाध्ये यांचे 'बंध-अनुबंध', समुती पुसेगावकर यांचे 'माझे आत्मचरित्र', विद्या माडगूळकर यांचे 'आकाशाशी जडले नाते', लीलाबाई पेंढारकर यांचे 'माझी जीवनयात्रा', लता मंगेशकर यांचे 'माझे गाणे' व 'फुले वेचिता', सुशीला महाजन यांचे 'डाव मांडियेला', अनिता पाध्ये यांनी दादा कोंडके यांच्या जीवनाचे, त्यांच्या आत्मकथनाचे शब्दांकन 'एकटा जीव' या पुस्तकात केले आहे. हंसा वाडकर यांचे 'सांगत्ये ऐका', शीलावती केतकर यांचे 'मीच हे सांगितले पाहिजे' यशोदा पाडगावकर यांनी 'कुणास्तव कुणीतरी' व सुशीलाबाई देशमुख यांनी 'कृतार्थ' हे आत्मवृत्त लिहिले आहे. अजूनही आत्मचरित्रे व आत्मवृत्ते लिहिली जात आहेत.

स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मवृत्तांत जिव्हाळा, प्रांजळपणा, स्त्रियांची अनुकंपनीय स्थिती, त्यांची गृहस्थिती, त्यांच्या कोंडलेल्या भावना, त्यांच्या मुक्त होऊ पाहणाऱ्या मनाचे आक्रंदन, त्यांच्या मूक राहणाऱ्या वृत्ती इ. चे मोठे लोभस व संस्कृतिदर्शक चित्रण दिसते. कुटुंबसंस्था, शिक्षणप्रसार, वैवाहिक जीवनातील यशापयश, दांपत्यजीवन, विधवांची स्थिती, घरची व सामाजिक कार्याची ओढ, नीती-अनीतीच्या कल्पना, धर्मविचार इ. या आत्मवृत्तावरून समजते.

६) आत्मचरित्राची वैशिष्ट्ये/विशेष :

- १) आत्मचरित्र हा चरित्राचाच एक उपप्रकार असून ते दोन्ही स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण आहेत.
- २) आत्मचरित्र हा व्यक्तिप्रधान साहित्यप्रकार आहे. यामध्ये लेखक स्वतःच्या जीवनाचा शोध स्वतःच घेत असतो.
- ३) आत्मचरित्रात व्यक्तिमत्त्व तसेच भावना, विचार व विकारांच्या मांडणीला, प्रकटनाला अधिक वाव असतो.
- ४) सत्यकथन हा आत्मचरित्राचा प्राण आहे.
- ५) आत्मचरित्रात संपूर्ण जीवनवृत्तांत येईलच असे नाही.
- ६) आत्मचरित्रलेखनात चांगल्या स्मृतिबरोबरच कठोर आत्मपरिक्षणाचीही आवश्यकता असते.
- ७) आत्मचरित्र आत्मनिष्ठ व व्यक्तिनिष्ठ असते.
- ८) आत्मचरित्र वा आत्मकथन ही प्रामुख्याने बोलीभाषेतून लिहिली गेली आहेत.

- ९) आत्मचरित्रे ही आयुष्याच्या उतरणीला लिहिली जातात.
- १०) आत्मचरित्रात त्या लेखकाचा काळही प्रतिबिंबित होत असतो.
- ११) सत्यनिष्ठा व तटस्थता ही आत्मचरित्रात असली पाहिजे.
- १२) स्वयंस्फूर्तता हा आत्मचरित्राचा एक प्रमुख गुण होय.

चरित्र व आत्मचरित्राचा स्थूल आढावा घेतल्यानंतर गेल्या काही वर्षातील चरित्र व आत्मचरित्राचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ. ह. मो. जोशी यांचे 'गफारखानाचे चरित्र' न. र. फाटक यांचे 'यशवंतराव होळकर', वि.स. वाळिंबेकृत 'लेनिनचे चरित्र', 'होल्गा जेव्हा लाल होते'. माधवराव चाटी 'माझ्या लष्करी अठवणी'. रुथबाई हिवाळे यांचे 'आमचे कृतार्थ सहजीवन' या दोन आत्मचरित्रांचा येथे उल्लेख केला पाहिजे. गोदावरी परुळेकर यांनी 'जेव्हा माणूस जागा होतो' या पुस्तकातून माणसाचे मेलेले मन जागृत करण्याचे कार्य केले आहे. यानंतरही मराठीत काही उल्लेखनीय चरित्रे व आत्मचरित्रे लिहिली गेली आहेत, लिहिली जात आहेत.

समारोप :

मराठीत चरित्र व आत्मचरित्र लेखनाची परंपरा प्राचीन काळापासून चालू आहे. ती आजतागायत सुरुच आहे. चरित्रात एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या जीवनाचा शोध घेत असते. त्या व्यक्तीची पत्रे, दैनंदिनी, आठवणी या सामग्रीवर तो त्याचे व्यक्तिचित्र रेखाटत असतो. एखाद्या आवडत्या व्यक्तीचे चरित्र लिहिताना त्याच्याबद्दल आदर व्यक्त केला जातो. अति आदर देणे हा चरित्रलेखनासाठी

घातक ठरू शकतो. चरित्रात सत्यनिष्ठा व तटस्थतेला अधिक महत्त्व आहे. या लेखन प्रकारात व्यक्ती जशी आहे तशी त्याच्या गुण-दोषासहीत रेखाटली पाहिजे.

मराठीत प्राचीन काळापासून आजपर्यंत अनेक चरित्रे लिहिली गेली आहेत. ती सर्वच वाचनीय आहेत. ती त्यातील निवेदनपद्धती, भाषाशैली, वर्णनशैलीमुळेच. आजही काहींची चरित्रे लिहिली जात आहेत.

चरित्राबरोबरच आत्मचरित्रे किंवा आत्मकथने वा आत्मवृत्ते लिहिण्याची परंपरा अर्वाचीन काळापासून सुरुच आहेत. आत्मचरित्रे ही आयुष्याच्या उतरणीला लिहिली गेली आहेत. आत्मचरित्र हा चरित्राचाच एक उपप्रकार मानला जातो. आत्मचरित्रात व्यक्ती स्वतःच स्वतःच्या जीवनाचा मागोवा घेत असते. गतआयुष्याकडे सिंहावलोकन करण्याच्या प्रवृत्तीतून आत्मचरित्रे लिहिली गेली आहेत, लिहिली जात आहेत.

आत्मचरित्रात स्वयंपूर्णता हा एक प्रमुख गुण आहे. आत्मचरित्रात व्यक्ती स्वतःच्या जीवनाचे सिंहावलोकन करीत असताना त्यामध्ये आत्मगौरव अधिक प्रमाणात येण्याची दाट शक्यता असते. आत्मचरित्रात लेखकाबरोबर त्याकाळचा समाज, काळही प्रतिबिंबित होत असतो.

आत्मचरित्रे व आत्मकथने यात फरक केला तर आत्मकथने ही आयुष्याच्या ऐन उमेदीच्या काळात लिहिली जातात. व्यक्तीला जीवन जगताना जे जे अनुभव आले ज्या वेदना झाल्या, ते सर्व अनुभव, वेदना, घटना, प्रसंग तो आत्मकथनातून कथन करीत असतो. मराठीत दलितांनीच आत्मकथनाचे दालन समृद्ध केले आहे. दलितांची आत्मकथने वाचनीय तर आहेतच पण त्याचबरोबर त्यावेळचा समाज, त्यांना दिली जाणारी वागणूक, छळ, अपमान यांचेही दर्शन घडते. स्वातंत्र्यानंतर

माणसाला त्याच्या अस्तित्वाची, अस्मितेची जाणीव झाली व तो या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उठू लागला. त्यातून आपल्याला आलेले अनुभव इतरांना सांगावेत या इच्छेतून आत्मकथनांची निर्मिती झाली. आजही अनेक आत्मकथने लिहिली जात आहेत.

मराठीत स्त्रियांनीही लेखन केले आहे. भारतात स्त्रीवाद पाश्चात्य देशातून आलेला आहे. त्यातून स्त्रियांनी आपल्याला आलेले अनुभव, तसेच आपणही पुरुषांपेक्षा काही कमी नाही असे त्यांना वाटू लागले व त्यातून स्त्रीवाद व स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झाली. स्त्रीवाद हा एक विचार आहे. स्त्री ही एक स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही तर ती मानववंशानुसार एक 'माणूस' म्हणून जन्माला येते. स्त्रीवाद हा माणूसपणाकडे जाणारा मार्ग आहे. स्त्रीवादात स्त्री ही फक्त 'माणूस' आहे एवढेच मानले जाते. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन जेव्हा साहित्याची समीक्षा केली जाते तेव्हा त्याला 'स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा' म्हटले जाते.

स्त्रीवादी विचाराचा आणि स्त्रीवादी साहित्यसमीक्षेचा पाया घालण्याचे क्रांतीकारक कार्य युरोपमधल्या दोन विचारवंत लेखिकांनी केले. एक प्रसिद्ध इंग्रजी लेखिका 'व्हर्जिनिया वुल्फ' आणि दुसरी फ्रेंच लेखिका 'सिमॉन द बोव्हा' या दोघींच्या लिखाणातून जीवन आणि साहित्य यांची वेगळी अशी स्त्रीप्रणीत मीमांसा प्रस्थापित झाली आणि स्त्रीवादी साहित्यशास्त्र आकारास येऊ लागले.

योगिराज बागूलांनी विठाबाईचे चरित्र 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' या नावाने लिहिले आहे. त्यात त्यांनी विठाबाईच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा वृत्तांत दिला आहे. त्यांना जीवन जगताना जे जे चांगले-वाईट अनुभव आले ते त्यांनी प्रांजळपणे सांगितले आहेत. विठाबाई या 'तमाशा सम्राज्ञी'ने वयाच्या ऐन उमेदीत

तमाशात नाचून खूप पैसा मिळवला, पण तिच्या वाईटावर असलेल्यांनी, त्यात तिच्या घरचे तसेच बाहेरच्यांनीही तिला खूप त्रास दिला. आयुष्याच्या शेवटी त्यांना राष्ट्रपती पदक मिळाले. पण त्यांच्या आयुष्याचे शेवटचे दिवस फारच दारिद्र्यात गेले. तिच्या आयुष्याचा पट उलगडून दाखवणारे चरित्र योगराज बागूलांनी 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' या नावाने लिहिले आहे. या पुस्तकाचा अभ्यास या लघुप्रबंधिकेत करावयाचा आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) The Oxford Reference Dictionary : Oxford University Press, New York, First Published, 1986, Page No.84.
- २) चाऊस मराठी-इंग्रजी डिक्शनरी : अब्दुस् सलाम चाऊस Ultimate Publishers, Jafar Nagar, Nagpur, First Edition, Nov. 2005, Page No. 231.
- ३) The Modern English-Hindi Dictionary : I.N. Anand-Printed & Published by Munshiram Manoharlal, Publishers, New Delhi (F.P. 1981), This edition-1998, P.No. 80.
- ४) मराठी व्युत्पत्तीकोश : कृ.पां. कुलकर्णी, श्री लेखन-वाचन भांडार, लक्ष्मी रस्ता, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, जानेवारी, १९६४, पृ. क्र. २९४.
- ५) मराठी शब्दरत्नाकर : ले. कै. वा.गो. आपटे, ह.अ. भावे (वरदा बुक्स) सेनापती बापट मार्ग, पुणे, आ. ६वी, १९३२ च्या दुसऱ्या आवृत्तीप्रमाणे फरक न करता पुनर्मुद्रण, १९९०, पृष्ठ क्र. १६९.
- ६) अभिनव मराठी- मराठी शब्दकोश : संपा. द.ह. अग्निहोत्री, भाग-२, व्हीनस प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे, प्र.आ. आक्टो. १९८५, पान नं. ३७४.
- ७) सरस्वती शब्दकोश : कै. भिडे व्ही.व्ही. व वाळिंबे आर.एस्. भाग-१, द्वि.आ. १९६२, चित्रशाळा प्रेस, पुणे, पृष्ठ क्र. ६४५.

- ८) महाराष्ट्र शब्दकोश : दाते यशवंत रामकृष्ण व कर्वे चिं.ग.,
'वरदा', सेनापती बापट मार्ग, पुणे,
प्र.आ. १९३४, पुनर्मुद्रण १९९५,
भाग-३, पृष्ठ क्र. ११५०.
- ९) साकेत शालेय मराठी
शब्दकोश : स.ध. झांबरे साकेत प्रकाशन,
गांधीनगर, स्टेशन रोड, औरंगाबाद,
प्र.आ. २००१, पृष्ठ क्र. ९९.
- १०) संस्कृत मराठी शब्दकोश : ले. व संपा. कै. ज.वि. ओक, ह.अ.
भावे, वरदा बुक्स, सेनापती बापट मार्ग,
पुणे, आ. ५वी, जून, १९९७,
पृष्ठ क्र. २००.
- ११) आधुनिक हिन्दी शब्दकोश : संपा. डॉ. गोविन्द चातक, तक्षशिला
प्रकाशन, अन्सारी रोड, दरियागंज, नई
दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९८६, पृ.
पृष्ठ क्र. २४९.
- १२) राजपाल हिन्दी शब्दकोष : संपा. डॉ. हरदेव बाहरी, राजपाल हिन्दी
डिक्शनरी, नवा संस्करण, १९९५,
पृ. २४९.
- १३) जोशी न.म. : 'चरित्र आणि आत्मचरित्र',
पृष्ठ क्र. २६.
- १४) The Oxford English
Dictionary, Vol. 2. : Prepared by - J.A. Smipson &
E.S.C. Weiner, 2nd edition,
Clarendon Press Oxford 1989,
Page No. 208.

- १५) कन्हाडे , सदा : 'चरित्र आणि आत्मचरित्र', लोकवाङ्मय गृह प्रा.लि. मुंबई, प्र.आ. १९७६, पृ.क्र.२९.
- १६) खानोलकर, गं.दे. : 'धनंजय कीर व्यक्ती व चरित्रकार', लेख- 'चरित्रलेखन कालचे व आजचे', प्र.आ. १९७४, पृ.क्र. १३९.
- १७) गोखले, द.न. : 'चरित्रचिंतन', प्र.आ. २६ जानेवारी, २००० पृष्ठ क्र. ११.
- १८) बोरगांवकर व.रा. : 'प्राचीन मराठीतील चरित्रलेखन', पृष्ठ क्र. २५६.
- १९) Edmond Gosse : 'Biography Encyclopedia Britanica'
- २०) जोशी, न.म. : 'चरित्र आणि आत्मचरित्र', उनि., पृष्ठ क्र. २७.
- २१) जोशी, प्र.न. : 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', (१८०० ते १९६०), सदाशिव पेठ, पुणे, प्र.आ. १५ ऑगस्ट, १९९७, पृष्ठ क्र. १६०.
- २२) तत्रैव, : पृष्ठ क्र. १६०-१६१.
- २३) तत्रैव, : पृष्ठ क्र. १६३.
- २४) तत्रैव, : पृष्ठ क्र. १६४.
- २५) तत्रैव, : पृष्ठ क्र. १६५.
- २६) तत्रैव, : पृष्ठ क्र. १६६.

- २७) The Modern English-Hindi Dictionary : उनि., पृष्ठ क्र.८०.
- २८) चाऊस मराठी-इंग्रजी डिक्शनरी : उनि., पृष्ठ क्र.२३१.
- २९) विस्तारित मराठी शब्दरत्नाकर : ले.वा. गो. आपटे, वरदा प्रकाशन, सेनापती बापट मार्ग, पुणे, प्र.आ. १ जून १९९५, पृष्ठ क्र.४३.
- ३०) डॉ. विमल भालेराव : 'आधुनिक मराठी वाङ्मयातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक अभ्यास', प्रथमावृत्ती, 'आत्मचरित्र एक वाङ्मयप्रकार', साहित्यप्रसार केंद्र, नागपूर, मार्च, १९८६, पृष्ठ क्र. १६.
- ३१) मराठी विश्वकोश खंड-२ : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९७६, पृष्ठ क्र. ११.
- ३२) Encyclopaedia of Britannica, Vol.2 : E.B. Ltd., William Benton, Publisher, London, 1963, Page No. 854.
- ३३) Maurois Andre : Aspects of Biography, Cabridge University Press, 1929, Page No. 133.
- ३४) जोशी अ.म. : चरित्र आणि आत्मचरित्र, सुविचार प्रकाशन मंडळ, प्रा.लि., नागपूर, १९५६, पृष्ठ क्र. १०३.